

Preference of Jurisprudence to Kalam: Example of Imam Abū Ḥanīfa and Imam Shāfiī

Ihsan Akay^{1,a,*}

¹Department of Islamic Law, Faculty of Theology, Dicle University, Diyarbakır, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History:

Received: 03-01-2023

Accepted: 16-05-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

ABSTRACT

The sciences of kalam and fiqh have a special importance in the history of Islamic thought and science. Both Islamic sciences step forward with their interactions with other sciences in their formation processes and contributions to the evolution of religious/Islamic thought. Along possessing particular methods, both sciences were combined under the concept of "jurisprudence" due to having some functions specific to themselves in Islamic sciences. In the literature, the field representing the linguistic, religious, intellectual and practical aspects of fiqh has become widespread with the concepts of "uṣūl-i fiqh" and "fūrū-i fiqh", and the part about creed with "uṣūlū'd-dīn" or "fiqhu'l-akbar". With this regard, some assessments and approaches at the level of extremeness and understatement occurring around Abū Ḥanīfa and Shāfiī, the founders of two great Sunni sects specific to kalam-jurisprudence, have attracted our attention. Some narrations about how these imams of Islamic law stayed away from the science of kalam and showed negative reaction to it, have given a place in this literature. This study was chosen in order to emphasize the background of the issues in question. In this regard, the jurisprudence preferences of the two imams are evaluated from the angle of general criticism. It is possible to tell the followings about the findings, fixations and results of the subject: the Umayyad and Abbasid periods when imam Abū Ḥanīfa lived and the Abbasid period when imam Shāfiī lived have been accepted as the most important periods of Islamic history. Together with the newly conquered places, the administrative and scientific cosmopolitan regions were congregated with so many people that intellectual and cultured societies emerged there. Compiling books and translation activities contributed to the development of intellectual sciences and intellectual debates. Sciences such as kalam and jurisprudence went through planned, the systematic and dynamic developments. However, when these developments led to contradiction to basic truths, this caused some unwanted reactions. The most prominent among these is systematic activation of sects and the formation of marginal groups such as Khawarij, Shia, Jahmiyyah, Mu'tazila, Mushabbiha, Qadiriyyah and Jabriyyah which started to appear since the companion's time. Generally, the religious/belief-related limits were exceeded in such issues as declaring someone as a disbeliever who committed a sin, attributes of Allah, creation of the Qur'an, ru'yettullah, fate, the torment in the grave, and creation of heaven and hell. Therefore, some scholars such as imam Abū Ḥanīfa and imam Shāfiī appeared on the stage of history against thoughts and currents that were not fed by the source of Qur'anic revelation and that did not compliment deviator and fictional thought. These two leaders of ahl al-ra'y and ahl al-ḥadīth opposed the methods of ahl-i kalam which they thought they handled matters of faith independent from the Qur'an and Sunnah. Both objected to the debates that thinkers, philosophers and their followers put forth about the bases of religious faith. The fact that they saw some inevitable harm of decrees that the religion did not accept, lead to the two scholars to stay away from the abovementioned debates. They headed towards the science of jurisprudence which they saw as the most reasonable preference and which they believed to provide more benefits to Muslims in the political and religious atmosphere of the time. This preference, understood to be a logical/principled decision, has a close relationship with the methodical thoughts of the two imams. In this particular context, while Abū Ḥanīfa took juristic preference, Shāfiī took comparison as the bases. During the phase of preferring the science of jurisprudence, Abū Ḥanīfa carried out comparisons and research between Islamic sciences. Shāfiī, even at the very beginning, headed towards the science of jurisprudence and adopted a distant attitude towards kalam. Both imams gave their most and toughest struggles against Mu'tazila, which they saw as ahl-i bid'at. In this struggle, Abū Ḥanīfa became more prominent, and participated in numerous debates spending a great deal of time. On the other hand, Shāfiī, during the majority of his scientific life, stayed away from debates on Kalam. However, it is seen that both scholars' thoughts about preferences for jurisprudence overlapped.

Keywords: Islamic Law, Kalam, Religious-Actional Sects, Abū Ḥanīfa, Shāfiī.

Fıkhın Kelâma Tercihi İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfîi Örneği

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş: 03-01-2023

Kabul: 16-05-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: Haziran

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (İhsan Akay).

ÖZ

İslâm düşünce ve ilim tarihinde ayrı bir ehemmiyete sahip kelâm ve fıkıh ilimleri, teşekkül süreçlerinde diğer ilimlerle olan etkileşimleriyle ve dinî tefekkürün tekâmülüne dair katkılarıyla öne çıkmışlardır. Belli yöntemler ihtiva etmelerinin yanında şer'î ilimler arasında kendilerine münhasır birtakım işlevlere sahip olmaları, onları "fıkıh" kavramı altında birleştirmiştir. Literatürde fıkıhın lisânî, şer'î, aklî ve amelî cihetini temsil eden alan "usûl-i fıkıh" ve "fürû-i fıkıh", akideye dair kısım ise "usûlü'd-dîn" veya "fikhu'l-ekber" şeklindeki kavramlarla yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda kelâm-fıkıh disiplinleri özelinde iki büyük Sünnî fıkıh mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe ve Şâfîi etrafında cereyan eden birtakım ifrat ve tefrit derecesindeki değerlendirmeler ve yaklaşımlar dikkatimizi çekmiştir. Nitekim bahsi geçen imamların başlangıçta kelâmı uğraştıkları halde daha sonra ona karşı mesafeli ve menfî bir reaksiyon gösterdikleri şekilde bazı nakillere yer verilmiştir. Meşhur öğrencileri de kendilerine bu manada ciddi tavsiyeler olduğunu dile getirmişlerdir. Bundan hareketle mezkûr hususların arka planını irdelemek amacıyla bu çalışma ele alınmıştır. Bu amaca matuf konumuzun ana mihrinde iki imamın fıkıh tercih sebepleri genel bir kritiğe tâbi tutulmuştur. Konuya dair bulgular, tespitler ve ulaşılan sonuçlar hakkında şunları söylemek mümkündür: İmam Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Emevîler ve Abbâsîler dönemleri ile İmam Şâfîi'nin yaşadığı Abbâsîler dönemi, siyasî, içtimâî, iktisadî, dinî ve ilmî gelişmeler, sonuçları bakımından İslâm tarihinin en önemli dönemleri sayılmıştır. Fethedilen yeni yerlerle birlikte idarî ve ilmî merkezlerin kozmopolit bölgelerde temerküz etmeleriyle oralarda entelektüel ve çok kültürlü bir topluluğu oluşturmuştur. Telif ve tercüme faaliyetleri, aklî ilimlerin ve ilmî münazaraların gelişmesine katkı sağlamıştır. Kelâm ve fıkıh gibi ilimler, planlı, sistemli ve dinamik gelişmeler kaydetmiştir. Şu var ki bu gelişmelerin felsefî izahatlara dayalı bir yöne kayması ve naslara aykırılık arz etmesi neticesinde itikadî konulara birtakım menfî yansımaları olmuştur. Bilhassa sahabe döneminden itibaren ortaya çıkan Havâric, Şîa, Cehmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderiyye ve Cebriyye gibi marjinal oluşum ve fırkaların organize bir şekilde harekete geçmeleri Müslümanlar arasındaki itikadî tefrikatları büyümüştür. Umumiyetle büyük günah işleyenlerin tekfir edilmesi, Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'ân, rû'yetullah, kader, kabir azabı, cennet ve cehennemnin yaratılmış olması gibi meselelerde dinî/itikadî hudutlar aşılmıştır. Bundan mütevellit sapırtıcı ve kurgusal düşünceye iltifat etmeyen İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfîi gibi bazı ilim erbabı tarih sahnesine çıkmıştır. Ehl-i re'y ile Ehl-i hadis ekollerinin bu iki önderi, itikadî meseleleri Kitap ve Sünnetten bağımsız olarak ele aldıklarını düşündükleri ehl-i kelâmın yöntemlerine muhalefet etmişlerdir. İkisi de filozofların veya onları takip edenlerin dinin inanç esaslarına ilişkin iddialarına karşı çıkmıştır. Dinin kabul etmediği birtakım yargıların/hükümlerin ihdas edilmesinin kaçınılmaz zararlarını gören iki imam mezkûr tartışmalardan uzaklaşmışlardır. Onlar, dönemin siyasî ve dinî atmosferinde Müslümanlara daha fazla fayda sağlayacağına inandıkları ve makul tercih olarak gördükleri fıkıh ilmine yönelmişlerdir. Yaşadıkları menfî durumlar karşısında amelî konulara yönelmelerini fıkıhî kelâma üstün görmek değil de merkezinde Kitâb ve Sünnet olan, dinin aslına ve genel ilkelerine ters düşmeyen bir kelâmı kabul ettikleri şekilde anlaşılmalıdır. Bilinçli/ilkesel bir karar olduğu anlaşılan bu tercihin iki imamın usûl düşünceleriyle de yakın bir ilişkisi vardır. İmam Ebû Hanîfe bu hususta istihsânî, İmam Şâfîi ise kıyasî esas almıştır. Fıkıh ilmini tercih etme safhasında Ebû Hanîfe, ilim erbabıyla hem birtakım istişarelerde bulunmuş hem de İslâmî ilimler arasında ciddi bir karşılaştırma yaparak hareket etmiştir. Şâfîi ise ders aldığı hocalardan özellikle de İmam Mâlik'ten konu hakkındaki tavsiyelerini dikkat alarak daha başlangıçta fıkıh ilmine yönelmiş ve kelâma mesafeli bir tavır takınmıştır. İki imam da ehl-i bid'at olarak gördükleri fırkalar arasında en fazla ve en sert mücadelelerini Mu'tezile'ye karşı vermişlerdir. İkisi tarafından da Kur'ân, Sünnet ve selef-i sâlih vurgusu bariz bir şekilde serdedilmiştir. Ancak bu mücadelede Ebû Hanîfe, belli bir dönemde daha fazla öne çıkmış ve ciddi bir mesai harcıyarak sayısız münazarada bulunmuştur. Şâfîi ise ilmî hayatının ekseriyetinde bu tartışmalardan uzak durmuştur. Bununla birlikte ikisinin de dönemin itikadî yaklaşımları karşısında benzer kaygı/endişeler taşıdıkları, fıkıha yönelme tercihlerinin örtüştüğü görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Kelâm, İtikadî-Amelî Mezhepler, Ebû Hanîfe, Şâfîi.

 ihsanakay-21@hotmail.com.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-9612-8540>

Cite: Akay, İhsan. "Preference of Jurisprudence to Kalam: Example of Imam Abû Hanîfa and Imam Shâfîi". Cumhuriyet Theology Journal 27/1 (June 2023), 76-89. <https://doi.org/10.18505/cuid.1228733>

Atf: Akay, İhsan. "Fıkhın Kelâma Tercihi İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfîi Örneği". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/1 (Haziran 2023), 76-89. <https://doi.org/10.18505/cuid.1228733>

Giriş

İslâm ilimlerinin gelişmesine sundukları katkılarında dolayı İmam Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ile İmam Şâfiî (öl. 204/820) tarihe geçmiş müstesna şahsiyetlerdir. Müslümanlar arasında en çok müntesibi bulunan Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin kurucu imamları olmaları hasebiyle hayatları, menkıbeleri, va'z ettikleri kavram ve sistemleri farklı açılardan tüm yönleriyle ele alınmıştır. Bu bağlamda geçmişten günümüze üzerlerinde en fazla spekülasyon yapılan imamlar olarak öne çıkarken içtihatları, fetvaları ve düşünceleri, ifrat ve tefrit girdabında istisnasız her asırda güncelliğini sürdürmüştür. İki imamın özellikle fıkıh ilmindeki yetkinlikleri onları ilmî çalışmaların merkezine yerleştirmiştir. Ehl-i Sünnet'in itikadî görüşlerinin şekillenmesindeki rolleri de onları diğer fıkıh mezhep kurucularına göre daha fazla öne çıkarmıştır. İslâm tarihinin önemli hâdiselerinden olan Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayıp Cemel ve Sıffin çatışmalarıyla devam eden ve sonrasında ciddi itikadî sapmalara neden olan bir ortamda itidalde kalma mücadeleleri Müslümanların çoğu tarafından takdirle karşılanmıştır. Müslümanların dinî, siyasî ve içtimaî sorunlara dayalı iç sebepleri yanında İslâm toplumunda zuhur eden farklı inançlar, akımlar ve kültürler gibi dış sebepler neticesinde pek çok fırka neş'et etmiştir. Böyle bir dönemde bazı itikadî konularda insanların kafası karışmıştır. Umumiyetle siyasî, dinî ve kültürel saiklerle ortaya çıkan bu fırkaların tartışma/tefrika konusu yaptıkları büyük günah, kader, Allah'ın birliği, sıfatların kadim veya hâdis oluşu, tekfir ve imâmet gibi itikadî meselelerde nasslar ışığında yol gösteren mürşitlere ihtiyaç hâsıl olmuştur. Bu noktada İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî mutedil ve ilkeli birer mürşit olarak ortaya çıkmışlardır.¹ Binaenaleyh her bir imamın mefkûresi, irşat ve tevcihleri ilk dönemlerden günümüze dek tartışılmaya devam edilmekte ve değerlendirmelere konu olmaktadır.

Literatüre bakıldığında İslâmî ilimlerin muhtelif dallarında görüş beyan eden her bir imamın kelâmî ve fikhî görüşlerinin müstakil olarak işlendiği müşahede edilmektedir. Bu husustaki parçacı ve ayrıştırıcı değerlendirmelerden ötürü kanaatimizce isabetli olmayan bazı sonuçlara varılmıştır. Münferit veya cemaat şeklinde farklı varyantlarıyla kökleri iki imam dönemine dayanan günümüzdeki birtakım marjinal yaklaşımları şu şekilde özetlemek mümkündür: 1. İtikadî veya fikhî birçok meseleyi günümüz şartlarına göre dar bir çerçevede yorumlamak. 2. İslâm'da şaz kabul edilen düşüncüleri mağduriyet edebiyatı kapsamında meşrulaştırmak. 3. Kendi fikirlerine engel gördükleri bir imamı ve sistemini algı oluşturacak şekilde eleştirerek itibarsızlaştırmak. 4. İtikadî ve amelî meseleleri tarihsel bir okumaya tabi tutarak Ehl-i Sünnet imamlarından birini sahiplenmek veya ötekileştirmek suretiyle mezhepler arası çekişmeleri körüklemek.²

Literatüre ilişkin diğer bir husus ise İmam Ebû Hanîfe'ye dair hatırı sayılır birçok akademik çalışma yapılmış³ iken buna karşılık özellikle ülkemizde İmam Şâfiî'ye dair çalışmaların sınırlı kalmış olmasıdır. Tespit ettiğimiz kadarıyla kelâm ve fıkıh ilimleri özelinde iki imamı birlikte konu edinen araştırmaların bulunmaması ise çalışmamızı özgün kılmaktadır. Mamafih bu çalışma, iki imam özelinde mevzuuya dair yaklaşımlarını, bilhassa müşterek yönlerini izah etmeyi ve tartışmalı noktalara geniş bir perspektif kazandırarak mezkûr hususlara sağlıklı bir mukayese imkânı sağlamayı hedeflemektedir. Çalışmamızda dönemin sosyo-kültürel ve politik ortamına dair birtakım özet bilgiler serdedilecektir. Sonra iki imama dair literatürde dağınık bir şekilde yer alan kelâmî tenkit yönleri, temel gerekçeleri ve fıkha yönelme nedenleri bir araya getirilecektir. Sonra da günümüzdeki tartışmalara ışık tutacağını düşündüğümüz her bir imamın görüş ve delillerinden esinlenerek fıkıh ilmini tercih⁴ sebepleri üzerinde genel bir değerlendirmeye yer verilecektir.

1. Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin Yaşadığı Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Politik Ortam

İmam Ebû Hanîfe Emevîler ile Abbâsîler döneminde yaşamıştır. İmam Şâfiî ise Ebû Câfer Mansûr'dan (136-158/754-775) Abdullah el-Me'mûn'a (198-218/813-833) kadar beş Abbâsî halifesine tanıklık etmiştir.⁵ İslâm tarihinin önemli olaylarının cereyan ettiği bu iki dönemde İslâm coğrafyası, yeni ülkelerin fethedilmesiyle Endülüs'ten Çin'in doğusuna kadar genişlemiş ve yeni gelişme kaydedilmiştir. Nitekim devlet idaresinde Arap ve Sâsânî bürokrasisi gibi siyasî, İslâm, Yahudilik, Mazdeizm, Maniheizm gibi dinî, Mekke, Medine, Basra, Bağdat ve Kûfe gibi coğrafî, ırk, din ve dil gibi insanî

¹ bk. Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *İ'tikâdu firaki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Nahza el-Misriyye, 1356/1938).

² Metin Yiğit, "Hermeneutik Yöntem ve Usûl-i Fıkıhın Kat'î ve Zannî Diyalektiği" (Erzurum: Bahar Matbaası, 2001), 125-186.

³ bk. Ali Bardakoğlu, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 143-145; Hasan Kurt, "Sistemik Kalam Açısından İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Akaid Risalelerinde İman Esasları", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Haziran 2011), 99-125; Hüseyin Çeker, "Ebû Hanîfe Menâkıbının Yazma Nüshaları", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 269-300.

⁴ Çalışmamızın başlığında yer alan tercih kelimesinin doğru anlaşılması adına Arapçadaki anlamlarını dikkate almakta yarar vardır: (رَجَّحَ يُرَجِّحُ ، ترجيحًا ، رَجَّحَ كَفَّةَ الميزان: جعلها تنقل رَجَّحَ أَحَدَ الرَّايَيْنِ عَلَى الآخر: فَضَّلَهُ عَلَيْهِ وَقَوَاه وَمَالَ إِلَيْهِ) Görüldüğü üzere konumuz bağlamında kullandığımız tercih kelimesine en yakın anlam tevzîn ve tafdil kelimeleridir. Dolayısıyla tercih kelimesini, iki şey arasında daha fazla olanla iştiğal etmek şeklinde anlamak isabetli olacaktır. Özetle tercih kelimesi, nazm-ı celilde geçen: تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ (el-Bakara, 2/253) veya وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (el-Bakara, 2/47) âyetlerindeki تفضيل ifadesine benzemektedir. Sonuç olarak tercih kelimesinin, bir şeyi alıp diğerini yok saymak gibi menfî bir anlama gelmediğini belirtmek isteriz.

⁵ Muhammed b. el-Hüseyn el-Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Dimaşk: Dâru İkra, 2004), 1/463-467; Muhammed Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe hayâtuhu ve asruhu-ârâuhu ve fikhuh* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 90.

faktörlerin, iki dönemin önemli parametreleri olarak birtakım sonuçları olmuştur.⁶ Bu dönemlerdeki gelişmeler, İslâmî ilimler açısından Müslümanlara hem müspet hem de menfî olarak yansımıştır.⁷ Olumlu etkileri bağlamında denilebilir ki Emevîler döneminde sahabe menşeli ilim halkaları oluşmuş, bu meclislerden tâbiîn neslinden çok önemli fakih ve muhaddisler yetişmiştir. Fetihlerle birlikte *mevâfî* denilen unsurlar ortaya çıkmıştır. Bunlar, büyük müctehidlerin ortaya çıkmasında, siyasî, idarî, askerî ve ilmî sahalardaki büyük gelişmelerde kilit rol oynamışlardır. Özellikle İmam Şâfiî'nin tanıklık ettiği Abbâsî döneminde farklı etnik kökene ve kültüre sahip âlimlerin varlığı, Helenistik, İran ve Hint kültürüne ait antik dünyanın ilmî ve felsefî eserlerinin Arapçaya çevirisini kolaylaştırmış ve İslâm felsefesinin olgunlaşmasını hızlandırmıştır. Hârûn Reşîd (öl. 193/809) ile Me'mun'un özel çabalarıyla kurulup geliştirilen ve içinde kütüphaneleri olan *Hizânetü'l-hikme/Beytu'l-hikme* gibi mekanlar telif ve tercüme eserlerle dolmuştur. Fethedilen ülke halklarının değişik dil ve kültürlerle sahip oluşları, entelektüel ve çok kültürlü bir toplumun oluşmasında, İslâm düşüncesinin farklı kaynaklardan beslenip güçlenmesinde ve ilmî münazaraların gelişmesinde yarar sağlamıştır.⁸ Bunun yanında temelleri sahabe tarafından atılan ve farklı bölgelerde oluşan ilim merkezlerindeki üstad, talebe, muhit, bilgi ve fikrî ihtilâflardan mütevellit Hicâz ve Irâk medreseleri tezahür etmiştir. Abbâsîlerin ilk döneminden itibaren müstakil ekoller haline gelmeye başlayan *eser/hadis* ile *re'y* mekteplerinin sistemleşmesinde ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. İslâmî ilimlerin pek çok alanında yüksek bir mertebeye ve güçlü bir otoriteye sahip mezhep kurucu imamları bu geleneğin en önemli temsilcileri olmuştur. Dört büyük mezhep bu dönemlerde teşekkül etmiş, usûl-i fikh ilminin yazılı temeli de bu dönemde atılmıştır. Ayrıca Emevîler zamanında tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi dinî ilimler alanında başlatılan ilmî çalışmalara paralel olarak Abbâsîler döneminde din, doğa, dil bilimleri, felsefe vs. bilimler alanında da önemli ilerlemeler görülmüştür. İslâmî ilimlerin tasnif edilmesi ve ilmî faaliyetlerin belli yöntemlerle ele alınarak müstakil birer ilim haline dönüşmesi yine bu döneme ait müspet gelişmeler olarak öne çıkmıştır. Ayrıca bu devirde âlimler umumiyetle hükümdarlar tarafından rağbet görmüş, ilmî faaliyetlerinden ötürü teşvik ve destek almışlardır.⁹

Yukarıda zikredilen bilimsel faaliyet ve gelişmeler, kelâm ve fıkıh gibi şer'î ilimlere katkılar sağlamış olsa da Müslümanlar arasında birtakım itikadî ve fikrî tefrikalara da neden olmuştur. Nitekim büyük siyasî çekişmelerden sonra kurulan Emevî devletinin İslâm dünyasını yıllarca meşgul edecek olan hilafet tartışmalarına ve farklı oluşumların doğmasına neden olmuş, siyasî, itikadî ve fikhî ihtilâfları körüklemiştir. Genel olarak Yahudi, Hristiyan, Grek felsefesi gibi din ve felsefe kaynaklı olduğu kabul edilen halku'l-Kur'ân meselesi Müslümanlar arasında itikadî bir problem olarak tartışmaya açılmıştır. Cehmiyye ve Mu'tezile tarafından savunulan Kur'ân'ın hâdis olduğu görüşü, Mu'tezile'nin etkisiyle resmî bir görüş haline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu da Ebû Hanîfe ve Şâfiî gibi Ehl-i Sünnet âlimlerinin sert tepkileriyle karşılık görmüştür.¹⁰ Mezkûr kutuplaşmalardan ötürü Hâricîler, Şi'a, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe ve Mürcie gibi pek çok itikadî fırkalar ayrıştırıcı bir kimlik kazanmıştır.¹¹ Özellikle Abbâsîler zamanında idarî ve ilmî merkezlerin dinî, etnik ve kültürel açıdan kozmopolit bölgelerde temerküz etmesi neticesinde Allah'a ve âhiret gününe inanmayıp nur/ateş-zulmet/karanlık inancını benimseyen ve *zındık/zenâdik* diye anılan Maniheiztler ortaya çıkmıştır. *Ehlu't-tevhîd*, *Ehlu'l-bid'a*, *Ehlu'l-ehvâ* ve *zenâdika* gibi adlandırmalar bu dönemde şekillenmeye başlamıştır.¹² Bunlara ait fikir ve faaliyetlerin dinî ve hukukî hayatta doğurduğu kaotik ortamda en fazla etkilenen ilimlerin başında kelâm sonra da hadis ve fıkıh olmuştur.

Mezkûr gelişmelerin yanında bazı hükümdarların Mu'tezile'nin görüşlerini desteklemeleri ve ihtilâflı meselelerde taraf olmaları Sünî âlimlerin tepkisini çekmiştir. İdarecilerle aralarındaki ilişkiler kopmuş ve karşıt görüştekilerin kışkırtmalarıyla baskılara maruz kalmışlardır. Kendi yönetimlerini ve tasarruflarını meşrulaştırmak adına birçok siyasî olay itikadî meselelere dönüştürülmüş; Kur'ân ve Sünnet kadrajında olmayan konular dinin asıl meseleleri gibi tartışılmaya ve dayatılmaya çalışılmıştır. Yöneticilerin otoritelerini tahkim etmek bahanesiyle halka ve âlimlere yönelik şiddete varan muameleleri toplumda karmaşaya ve kampaşmaya, dinî-manevî duyguların zedelenmesine sebebiyet vermiştir. İdarî ve siyasî uygulamaların zaman zaman naslarda delâleti kat'î hükümlere aykırılık arz etmesi onlara olan tepkileri arttırmıştır.¹³ Bu durum, idarecilerle âlimleri karşı karşıya getirmiştir. Mesela İmam Ebû Hanîfe, Emevîlerin Ehl-i beyt'e yönelik sert tutumları karşısında Ehl-i Beyt'e destek çıkmıştır. Binaenaleyh Emevîlerin son halifesi II. Mervân'ın (öl. 132/750) Kûfe kadılığı teklifini, hapis ve işkence dâhil tüm baskılara rağmen reddetmiştir. Emevîlerin son dönemlerindeki baskıcı ortamdan uzaklaşmak için Mekke'ye gitmiştir. Abbâsî halifelerinden Ebû Câfer Mansûr da kendisine Bağdat kadılığını teklif etmiş fakat Ebû Hanîfe kabul etmeyince tekrar hapsedilmiş ve işkence görmüştür. İmam

⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmî: es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Celîl, 1416/1996), 2/206-345; Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-cedel* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 113-118, 228-233; Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 91.

⁷ Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 49.

⁸ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenetu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1411/1991), 126-127; Hasan, *Târîhu'l-İslâmî*, 2/284; Ebû Zehra, *Târîhu'l-cedel*, 117,228-33.

⁹ Ebû Zehra, *Târîhu'l-cedel*, 117, 228-233, 292; Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 90-115; Muhammed Ebû Zehre, *İmam Şâfiî hayâtuhu ve asruhu-ârâuhu ve fıkhu* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts), 53.

¹⁰ Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Halku ef'alî'l-'ibâd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Riyâd: Dâru'l-Ma'arif, ts.), 30.

¹¹ Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: 'Alemlu'l-Kutub, 1405/1985), 68-72; Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1417/1997), 13/325-331, 373; Râzî, *İtikâdu fırak*.

¹² Buhârî, *Halku ef'alî'l-'ibâd*, 30, 39, 65,76.

¹³ Ebû Zehre, *İmam Şâfiî*, 52, 53.

Şâfiî ise Hârûn Reşid döneminde siyasî bir entrikadan canını zor kurtarmış fakat zorunlu ikâmet ve göz hapsinden kurtulamamıştır. Ayrıca Muhammed Emîn (öl. 198/813) ve Abdullah el-Me'mûn (öl. 218/833) arasındaki iktidar mücadelesi ve Mu'tezile'ye tanınan imtiyazlar sebebiyle Bağdat'ta oluşan olumsuz atmosferi terk ederek Mısır'a yerleşme kararı almıştır.¹⁴

Özetle iki imamın yaşadıkları devirlerin ilmî faaliyetler açısından münbit dönemler olduğu görülmektedir. Kuşkusuz menfî veya müspet tüm faktörlerin itikadî ve amelî fıkıh alanında da izdüşümleri olmuştur. Konumuz açısından en önemlisi iki imamın amelî konularda öne çıkmış müctehidler olarak tarihe geçmiş olmalarıdır. Her biri itikadî problemlerden ziyade fikhî meselelere yönelmiş ve bu hususta daha fazla mesai harcamıştır. Bu bağlamda onların, dinde aşırı gördükleri itikadî hadiselerle karşı mesafeli durdukları, inkârcı ve bid'atçılara ciddi reaksiyon gösterdikleri ve bu yüzden de kelâm ilminden uzaklaştıkları dile getirilmiştir. Buna mukabil ilmî tedrisatlarına itikadî konuları öğrenmekle başladıkları hatta kelâm ilminde eserler telif ettiklerine dair görüşler de mevcuttur.¹⁵ Aşağıda bu hususların tespit ve detaylarına önce Ebû Hanîfe sonra da Şâfiî özelinde yer verilmeye çalışılacaktır.

1.1. İmam Ebû Hanîfe ve Kelâmî Tutumuna Dair Genel Bilgiler

Irak fıkıh mektebinin ve Hanefî mezhebinin kurucusu Nu'mân b. Sâbit, kozmopolit bir yapıya sahip olan Kûfe şehrinde doğup büyümüştür. Dönemin ilmî, kültürel, sosyal, siyasî ve iktisadî olaylarının pek çoğuna tanıklık etmiştir. Ticarî ve siyasî olaylar, onun ilmî hayatında yönlendirici olmuştur. Irak'ın önde gelen âlimlerinden çeşitli ilim alanlarında dersler almıştır. Kıvrak zekâsı ve güçlü argümanlar sunma beceresiyle akâid ve cedel/diyalektik konularında öne çıkmıştır. Gençlik döneminde bir arayış içindeyken hadis âlimlerinden tâbiî Ebû Amr eş-Şa'bî'nin (öl. 104/722) ilme daha fazla zaman ayırması yönündeki tavsiyeleri onun için tam bir kırılma noktası olmuştur. İlmî yolculuğuna akâid ve cedel/diyalektik ilimleriyle başlamıştır. İlmî alanda otoriter konumuna gelmiş ve *İmam-ı Azam* lakabıyla şöhret bulmuştur. Dönemin ehl-i bid'at akımlarına karşı mücadele vermiştir. Ebû Hanîfe, Havâric, Şîa, Cehmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye ve Mürcie gibi fırkaların hararetli tartışmalarını yakından takip etmiştir.¹⁶ Tartışmalarda umumiyetle büyük günah işleyenlerin tekfir edilmesi, Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'ân, rü'yetullah, kader, kabir azabı, cennet ve cehennemin yaratılmış olması gibi itikadî meseleler öne çıkmıştır.¹⁷

Ebû Hanîfe, Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742 [?]), Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46), Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748), Amr b. Ubeyd (öl. 144/761), Zurâre b. A'yen (öl. 150/767) ve Ebû Ca'fer Şeytânuttâk (öl. 160/777 [?]) gibi ilk kelâmcılarla aynı çağda yaşamıştır.¹⁸ Ancak kimlerden etkilendiği yönünde yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda elliye yakın hocadan ders aldığı nakledildiği halde aralarında bir kelâm hocasından söz edilmemektedir.¹⁹ Şu var ki Ebû Hanîfe'nin bu alanda farklı itikadî fırkaların önde gelenleriyle münazaralarda bulunacak kadar yetkinlik kazandığı, münazaralar için sık aralıklarla Basra'ya seyahat ettiği ve kelâma dair kitaplarının bulunduğu nakledilmektedir. İştirak ettiği tartışmaların bazen ilim meclislerinin dışına çarşı-pazara taşıdığı ve muhataplarına karşı sert ifadeler ve hükümlerde bulunduğu aktarılmaktadır.²⁰ Mesela öğrencisi Ebû Yûsuf'la (öl. 182/798) halku'l-Kur'ân meselesini altı ay münazara ettiği ve Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söyleyen kimsenin kâfir olacağına hükmettiği dile getirilmiştir. Benzer şekilde Cehm b. Safvân ile tartıştığı ve ona ağır sözler sarf ettiği ve Cehmiyye ve Müşebbihe düşüncesine sahip olanların en şerli iki sınıf olduğunu söylediği ifade edilmiştir.²¹ Ebû Hanîfe bu tür münakaşa ve münazaralarıyla, Hz. Peygamber'den sahâbeye oradan selef-i sâlihe intikal eden ve Müslümanların çoğu tarafından benimsenen dinin temel inanç esaslarını savunmuştur. Bu konudaki tartışmaların yarardan çok zarar verdiği kanaat getirince kelâma karşı aklını kurcalayan sorularla yüzleşmeye başlamıştır. Aradığı şeyin kelâmda olmadığını farkına vardıkdan sonra fıkıhta derinleşme hususunda oldukça radikal bir karar almıştır.²² Nitekim Yahya b. Şeybân'in (öl.?) Ebû Hanîfe'den naklettiği şu ifadeler bunu açık bir şekilde göstermektedir:

"Kelâm konusunda münazara yapan biriydim. Bir müddet kelâm konularında tartışmaya girişiyor ve onun için mücadele veriyordum. Kendileriyle tartıştığım kimselerin ekseriyeti Basra'da ikâmet ediyordu. Oraya bir yılda en az 20 küsur defa gittim. Hâricî fırkasının İbâziyye koluna mensup olanlar başta olmak üzere Mu'tezile ve diğer bi'dat ehli gruplarla tartıştım. Allah'a hamd olsun ki onları mağlup ettim ve onları teslim aldım..... O zaman zarfında kelâm ilmini, en faziletli ve en yüce ilim olarak görüyordum. Ömrümün bir kısmı bu ilimde geçtikten sonra kendimi yokladım ve

¹⁴ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/142; Tâcuddîn Abdulvehhâb es-Subkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrut: Hicr, 1413/1993), 2/100, 121; Ebû Zehre, *İmam Şâfiî*, 27.

¹⁵ Abdullah Demir, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Müteteklim Hanefiler Örneği", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu -Hanefilik-Mâturîdilik-*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: K.Ü. Matbaası, 2017), 1/645.

¹⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebû Hanîfe*, 68-72; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 325-331.

¹⁷ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber* (el-İmârâtu'l-'Arabiyye: Mektebetu'l-Furkân, 1419/1999), 53; Alâuddîn Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr fî şerhi usûli'l-Pezdevî* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1433/2012), 1/22-25.

¹⁸ bk. Abdulkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa'ûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1314/1995), 1/156-179.

¹⁹ Yûsuf b. Abdîrahmân el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980), 29/418-420.

²⁰ Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-'İclî, *Târîhu's-sikât* (Mekke: Dâru'l-Bâz, 1405/1984), 132; Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 23, 186.

²¹ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/22-25; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/373.

²² Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/22-25.

düşünüp taşındım. Dedim ki 'Bizim idrak ettiğimiz şeylerden hiçbirisi Peygamber'in (s.a.v) ashâbı (r.a.) ve tabîlerin gözünden kaçmamıştır. Onlar, bu hususta bizden daha muktedir, daha arif ve meselelerin iç yüzünü daha iyi bilen kimselerdi. Buna rağmen onlar, bu hususta hazırlık yaparak tartışmamış, çekişmemiş ve bu konulara da dalmamışlardır. Tam aksine bundan kaçınmışlar ve şiddetle sakındırmışlardır. Ben, sahabe ve tabîin din ve fıkıh konularına daldığını ve bu alanda konuştuğunu gördüm. Onlar, bu konularda bir araya gelmişler ve insanları da buna davet etmişlerdir. Bu çerçevede konuşuyorlar, tartışıyorlar ve münazara yapıyorlardı. Böylece İslâm'ın ilk dönemi bu şekilde geçti, sonraki nesil de onlara tâbi oldu. İşte öncekilerin bu özellikleri bize zahir olunca biz de tartışma yapmayı ve kelâm konularına dalmayı terk ederek selefın üzerinde olduğu yola rücu ettik. Marifet ehliyle düşüp kalktık. Böylece şunu gördüm ki kelâmı sahiplenen ve onun için mücadele edenlerin ne simaları eskilerin simasına ne de metotları salihlerin metoduna benzemektedir. Bunların kalpleri katı, sözleri kabadır. Kitâb, Sünnet ve selef-i sâlih'e muhalefet etmeye aldrış etmezler. İhlas ve takvadan da uzaktırlar. Bu sebeple Allah'a hamd olsun onları terk ettim."²³

Taşköprizâde (öl. 968/1561), "Bu sözlerin itizâlî kelâm ehline yönelik olduğu açıktır."²⁴ şeklinde yorumlayarak Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını farklı bir boyuta taşımıştır. Terâcim ve tabakât kaynaklarının tespitine göre Ebû Hanîfe kelâmdan uzak durma kararı aldığında takriben yirmi iki yaşlarındaydı. Kelâmdan sonra tercih ve iştilal ettiği ilim fıkıh olmuştur. Bu gayeye matuf Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (öl. 120/738) yanında fıkıh ilmine başlayarak on beş-on sekiz yıl ona öğrencilik yapmıştır. Öğrencilik yılları esnasında Mekke ve Medine'ye ziyaretlerde bulunmuş Zeyd b. Alî Zeynilâbidîn (öl. 122/740) ve Ca'fer es-Sâdik (öl. 148/765) gibi önemli ilim ehliyle buluşmuştur. Hocasının ölümünden sonra Kûfe'de insanlara uzun yıllar fıkıh öğretmekle iştilal etmiştir. Fıkıh alanında aralarında müftü, kadı, baş kadı ve müctehid seviyesine ulaşmış çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.²⁵

Ebû Hanîfe, Kur'ân, Sünnet ve selef-i sâlih'e aykırı hareket eden bid'at ehliyle münazarayı terk ettiği gibi bu hususta menfî bir tavır da takınmıştır. Nitekim Muhammed eş-Şeybânî'nin (öl. 189/805) naklettiğine göre Ebû Hanîfe, Mu'tezile kelâmcılarının temel meselelerini savunmak ve kaderle ilgili hadisleri reddetmekle meşhur olan Amr b. Ubeyd (öl. 144/761) hakkında şunları söylemiştir: "Allah, Amr b. Ubeyd'e lanet etsin. Kelâm konularında insanları ilgilendirmeyen meselelere kapı açmıştır." Şeybânî şunu da nakletmiştir: "Ebû Hanîfe bizleri fıkıh ilmini öğrenmeye teşvik, kelâmdan ise menederdi."²⁶ Ebû Yûsuf da hocasının şu nasihatini nakletmektedir, "Sakin insanların önünde kelâm konularına dair dinî meseleleri konuşma zira onlar seni taklit ederek onunla uğraşırlar." O da bu nasihatine binaen öğrencilerine itikadî konularda tartışmayı yasaklamıştır.²⁷ Ebû Hanîfe'nin has öğrencilerinden Ebû Yûsuf'un fıkıhla meşgul olduktan sonra kelâma yönelen ve halku'l-Kur'ân görüşünü savunan öğrencisi Bişr el-Merîsî'den (öl. 218/833) yüz çevirmesi ve Mu'tezile müntesiplerini zındık olarak sayması konumuz açısından ayrı bir önemi hâizdir.²⁸ Bezzâzî, "Ebû Hanîfe'nin kelâma dair kanaatleri öğrencilerinin zikrettiklerine mebnidir." diyerek Ebû Yûsuf'tan abartı sayılabilecek bazı nakillere yer vermektedir.²⁹ Ebû Hanîfe'nin ilim halkasının erken dönem öğrencilerinden Nûh el-Câmî' (öl. 173/789) ise "Ebû Hanîfe'ye insanların 'arâz ve cisim konusunda sonradan dile getirdikleri şeyler hakkında ne dersin? diye sordum. 'Onlar felsefecilerin sözleridir.' dedi ve 'Sen eser ve selefın yoluna sarıl. Sonradan uydurulan şeylerden sakın. Onlar da (felsefecilerin sözleri de) bid'attir.'"³⁰

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere İmam Ebû Hanîfe fıkıha yönelmesinin hemen akabinde faydasız kelâmî tartışmalara ilişkin birtakım ağır ifadeler sarf etmiştir. Ancak fıkıh ilmiyle iştilal ettiği esnada bazı itikadî konularda zaman zaman görüş bildirdiği ve öğrencileriyle bu konularda müzakere ettiği de aktarılmaktadır.³¹ Öyle ki bu alanda kendisine nispet edilmek suretiyle talim, tedris, derleme, şerh vb. şekillerde günümüze kadar aktarılarak gelen *el-Fıkhu'l-Ekber*, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, *er-Risâle*, *el-Âlim ve'l-Müteallim* ve *el-Vasiyye* adlı beş eserden söz edilmektedir.³² Bu eserlerin Ebû Hanîfe tarafından öğrencilerine imlâ yoluyla yazdırıldığı tespit edilmiştir.³³ Ancak bu kitapların ona aidiyetinde birtakım ihtilaflar olması sebebiyle hem söz konusu eserlere hem de oradaki birtakım kavram ve görüşlere ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini ifade edenler vardır.³⁴ Ancak kaynaklarımızda kendisine nispet edilen kelâmî görüşlerin sıhhati yönünde güçlü deliller

²³ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1401/1981), 1/54-55; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/22.

²⁴ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âtı'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1405/1985), 3/2/139.

²⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/334; Şemsuddîn Muhammed ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 6/398; Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 129.

²⁶ Abdullah b. Muhammed el-Herevî, *Zemmu'l-kelem ve ehlih*, thk. Abdurrahman Abdulazîz eş-Şebel (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998), 5/221.

²⁷ Mekkî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 1/54-55.

²⁸ Ahmed b. Alî el-Hatîb Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânu'l-fırkati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1417/1977), 92; Ebû Zehre, *İmâm Şâfiî*, 111.

²⁹ Muhammed b. Şihâb el-Bezzâzî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1401/1981), 2/137.

³⁰ Herevî, *Zemmu'l-kelem*, 5/206-207.

³¹ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/22; Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 28-29.

³² Mekkî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 1/53-54; Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 75-79.

³³ Ekmelüddîn Muhammed el-Bâbertî, *Şerhu vasiyyeti'l-İmâmi'l-A'zam* ('Ammân: Dâru'l-Feth, 1430/2009), 19.

³⁴ Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 187.

bulunmaktadır.³⁵ Ayrıca Hanefî mezhebinin kurucusu olarak ona nispet edilen kitapların umumiyetle fıkıh değil de akâid alanında olması kendisini tamamen fıkıha hasrettiği bir süreçte bile itikadî konularla irtibatını kesmediğine dair güçlü bir kanıttır. Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd, babasının amelî fıkıhla iştiğal ettiği dönemde bizzat ondan işiterek aktardığı sözler de bu minvaldedir.³⁶ Neticede her ne kadar ihtilaf noktası, bazı eserlere ve oradaki birtakım kavram ve konulara dair olsa da onun itikadî konularla iştiğal ettiği ve görüş bildirdiği hususunda bir ihtilaf yoktur. En önemlisi Ebû Hanîfe, evveleminde itikadî bilgilerin öğrenilmesi gerektiğine inanmış, ilmî hayatına tevhid ilmiyle başlamış ve bu alanda önemli bir mesafe katetmiştir.³⁷ Sonradan kendisini tamamen fıkıh ilmine vermiştir. Ancak ihtiyaç anında özellikle bid'at ehline karşı mücadelesi devam etmiş ve itikadî meselelerde görüş beyan etmeyi sürdürmüştür.³⁸

Şunu da eklemek gerekir ki itikadî ve amelî mezheplerin kurumsal olarak ayrışmadığı ilk dönemlerde *fıkh* kavramı, itikad, amel ve ahlak alanını kuşatan geniş bir anlam ihtiva ediyordu. Ancak, *el-fıkhu'l-ekber* tabirinin ilk defa Ebû Hanîfe tarafından itikadî meseleler için kullanıldığı ve fıkıhın el-ekber olarak nitelendirildiği dolayısıyla bunun da itikadî bilgilerin üstün olduğunu gösterdiği şeklinde anlaşılmıştır.³⁹ Kendisine isnat edilen şu ifade de bunu desteklemektedir: "Dinde fıkıh, ahkâmda fıkıhtan üstündür. Kişinin rabbine nasıl kulluk edeceğini öğrenmesi kendisi için birçok bilgiyi toplamasından daha hayırlıdır." Ayrıca kendisine "En üstün fıkıh hangisi?" diye sorulduğunda öğrenilmesi gereken şer'î ilimlerin başında "Allah Teâlâ'ya iman etmek." şeklinde cevap vermiştir.⁴⁰ Ölüm döşeginde dost ve öğrencilerine yönelik vasiyet mahiyetindeki ifadeleri de onun kelâmı ile ilgisinin devam ettiğini ve bunu önemseydiğini göstermektedir. Nitekim *el-Vasiyye* ismiyle meşhur eserinde iman konusu, imanın artması-eksilmesi, iman-amel ilişkisi, hayır ve şer meselesi, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı, Hz. Ebû Bekr'in fazileti, kulların fiilleri, kabir hayatı, kitaplara iman, nübüvvet, şefaât gibi konularda fikir beyan ettiği görülmektedir.⁴¹ Ayrıca *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserinde de kelâma dair övücü ifadelerin mevcudiyeti ve bu ilmin bazı mühim meselelerinin zikredilmesi onun kelâma yönelik olumlu yaklaşımına ek deliller olarak gösterilebilir.

Görüldüğü üzere İmam Âzam'ın kelama bakışına dair mütearız bir mahiyet arz etmektedir. Bunların izah ve telifini değerlendirme kısmına havale ederek bu kadarıyla iktifa etmek istiyoruz.

1.2. İmam Şâfiî ve Kelâmî Tutumuna Dair Genel Bilgiler

İmam Şâfiî, Hicâziyyûn/ehl-i re'y ve Irâkiyyûn/ehl-i hadis ekollerinin fıkıh anlayışlarından istifade ettikten sonra kendi düşünce sistemini inşa etmiş bir fakihtir. Mâlikî ve Hanefî mezheplerini mukayeseli bir şekilde inceledikten sonra fıkıh alanında birtakım usûl ve kaideler koyarak şer'î ilimlerde yeni bir ufuk ve çığır açmıştır. Dönemin önemli ilim merkezlerine yolculuk etmiş, devrin parlak âlimlerden dersler almış, münazaralarda bulunmuş ve sayısız öğrenci yetiştirmiştir. Ehl-i bid'at, ve özellikle de Mu'tezile fırkasına karşı verdiği hadis savunusuyla asrın Ehl-i hadis imamı veya diğer bir ifadeyle nâsiru's-sünne/nâsiru'l-hadis ünvanı almıştır.⁴² Şâfiî'nin ilk hocalarından Müslim b. Halid ez-Zencî'nin (öl. 179/295) Mu'tezilî olması da onun bu fırkaya karşı verdiği mücadeleyi etkilememiştir.⁴³ Kelâm ve münazarada meşhur olan Bişr el-Merîsî'le olan arkadaşlığı da Şâfiî'yi kelâma yakınlaştırmamıştır.⁴⁴ İmam Şâfiî, Dırâr b. Amr el-Gatafânî (öl. 200/815), Ebû İshâk en-Nazzâm (öl. 231/845) ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (öl. 235/849) gibi meşhur kelâmcılarıyla aynı çağda yaşamıştır. Şîa, Mu'tezile, Kaderiyye ve Hariciler başta olmak üzere diğer itikadî ve siyasî grupların şiddetli fikrî mücadelelerine tanık olmuştur. Bilhassa Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'ân, imanın artıp-eksilmesi, imâmet/hilafet gibi meselelerdeki tartışmalara kendisi de katılmış ve görüş beyan etmiştir. Bir fakih olarak Şâfiî, bid'at ehlinin batıl mefkûrelerine ve zalim sultanların yanında durmalarına muttali olduktan sonra onlara karşı sert bir tavır takınmıştır.⁴⁵ Bu sebeple farklı ilimlerin hemen her alanında büyük gelişmelerin yaşandığı bir çağda çeşitli ilimlerin öğrenilmesini tavsiye ve teşvik ederken kelâmı bunların dışında tutmuştur. Onun bu husustaki ifadeleri şöyledir:

³⁵ Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 23, 187, 203; Yiğit, *Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, 75-79; Kurt, "Sistematik Kelâm", 101; Mustafa Bilal. Öztürk, "Kurucu Kök Metin Fıkhu'l-ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I", *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 281-304.

³⁶ Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İntikâ fi fezâ'ilî's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ Mâlik, Ebû Hanîfe ve's-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 163.

³⁷ Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn* (İstanbul: Matbatu'd-Devle, 1346/1928), 308.

³⁸ Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 186.

³⁹ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 308; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/21.

⁴⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 82.

⁴¹ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, thk. Muammed b Abdulhay 'Uveyne (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1997), 25; Bâbertî, *Şerhu vasiyye*, 50 vd.

⁴² Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/472; İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1408/1988), 10/276; Abdulhalîm Cundî, *el-İmâm eş-Şâfiî: Nâsiru's-sünne ve vâdiu'l-usûl* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1982), 234.

⁴³ Muhammed b. el-Huseyn el-Âlburî, *Menâkibu'l-İmâmu's-Şâfiî*, thk. Cemal Azven (Beyrut: Dâru'l-Eseriyye, 1430/2009), 73; Ahmed b. Abdilcebbar Kâdî Abdilcebbar, *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbi, 1439/2018), 228-350; bk. Hüseyin Güleç, "Mutezili Âlim Müslim b. Halid ez-Zencî -İmam Şâfiî'nin İlk Hocası", *Şarkiyat* 13/3 (Aralık 2021), 1268-1284.

⁴⁴ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/199-204.

⁴⁵ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/454-467; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Menâkibu'l-İmâmi's-Şâfiî*, thk. Ahmed el-Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetu Kulliyâti'l-Ezheriyye, 1406/1986), 99-100; Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 80-117.

“Kur’ân öğrenen kimsenin kıymeti/şerefi artar. Hadis yazıp öğrenenin delili kuvvetli olur. Fıkıh tahsil edenin kadri artar. Lisânî konularla iştilal edenin ruhu/duyguları incilir, hesapla uğraşmanın görüşü sağlam olur, bunlarla birlikte nefisini kötülüklerden korumayanın ise ilmi fayda vermez.”⁴⁶

Şâfiî, hayatında sadece bir defa kelâm dair lüzumsuz münazarada bulunduğunu, bundan dolayı da istiğfar ettiğini dile getirmektedir.⁴⁷ Kelâm ehline özellikle de İslâm dünyasında etkin olan Mu'tezile'nin önde gelen düşünürlerine sert eleştiriler yöneltmiştir. Nitekim Kur’ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen Hafs el-Ferd'i (öl. 204/820) tekfir etmiştir. Hastalığı esnasında onu ziyarete gelen Hafs'a “Üzerinde bulunduğun düşüncelerinden vazgeçmediğin sürece Allah, seni korumasın/gözetmesin.” diye beddua etmiştir. Öğrencisi Yûnus b. Abdilâlâ'ya (öl. 264/878) “İsim müsemmadan başka bir şeydir veya isim müsemmadır, diyen bir kimseyi işitirsen tanıklık et ki o, ehl-i kelâmdandır ve dini yoktur.” şeklinde ihtarda bulunmuştur. Buveytî'nin, “Râfizî bir kimsenin arkasında namaz kılınır mı?” sorusu üzerine Şâfiî, “Ne râfizî ne kaderî ne de mürcîî bir kimsenin arkasında namaz kılma.” diye kendisini ikaz etmiştir.⁴⁸ Hatta kelâmı uğraşanları eleştirmekle kalmamış, onlara ta'zîr türünden cezaların tatbik edilmesi gerektiği yönünde görüş belirtmiştir. Bu husustaki ifadelerinden birkaçı şöyledir:

“İnsanlar, kelâm ilmindeki dine aykırı hususları bilmiş olsaydı aslandan kaçır gibi ondan kaçardı. Benim kelâm ehli hakkındaki hükmüm şudur: ‘Sopayla dövülmeli, develere bindirilip aşiret ve kabileler arasında dolaştırılmalı ve şöyle seslenilmelidir: ‘Bu, Kur’ân ve Sünnet’i terk edip kelâma yönelenlerin cezasıdır.’ Benim için kelâm ve kelâm ehlinin daha sevimsiz bir şey yoktur. Kelâma bulaşan hiç kimse iflah olmaz. Kim din konusunda kelâm veya bu minvalde dine aykırı bir şeyle konuşursa onun Hz. Peygamber ve ashabına isnat edeceği bir delili yoktur. Bir kişinin -Allah’a şirk koşmak hariç- Allah Teâlâ'nın, yasakladığı tüm şeylerden imtihana tabi tutulması Allah Teâlâ'nın onu kelâm ile sınamasından daha hayırlıdır.”⁴⁹

Râzî de (öl. 606/1210), *Menâkibu'l-İmâmî's-Şâfiî* adlı eserinde *İmam Şâfiî'den Nakledilen Kelâma Yöneltilmiş Eleştiriler* şeklinde müstakil bir başlıkta onun bu konudaki menfî yaklaşımlarına yer vermiştir. Şâfiî'nin kelâm hususundaki menfî düşüncelerini teyit mahiyetindeki rivâyetlerden bazıları şunlardır:

“İmam Şâfiî'nin öğrencisi Rebî'î'nin aktardığına göre, bir kişi aralarında kelâma dair kitaplar bulunduğu halde ilmî kitaplarını birine vasiyet etse kelâma dair kitaplar bu vasiyete dâhil olmaz. Çünkü onlar ilmî kitaplar değildir. O şahıs, kitaplarını ilim ehline vasiyet etse kelâm ehli bu vasiyete dâhil edilmezler. Müzenî de hocasından “Kelâm, kelâm ehlini lanetler” sözünü aktarmaktadır.⁵⁰ İmam Şâfiî, selef-i sâlihînin yolunu takip etmeyen akide konularında felsefî yorumlara, karışık meselelerle kafaları karıştıran yöntemlere ve birbirini tekfir eden kelâm ehline karşı çıkmış ve bu hususta şunu ileri sürmüştür: “Gördüm ki kelâm ehli, birbirini tekfir edip dururken hadis ehli ise birbirini hata etmekle/yanılmakla itham etmektedir. Hata etmekle itham etmek tekfir etmekten ehvendir.”⁵¹

İmam Şâfiî'nin kelâm karşıtı söylemlerine rağmen itikadî meseleleri iyi bildiğine dair hem kendi ifadelerinden hem de hayatını ele alan âlimlerin tespitlerinden anlaşılmaktadır. Hatta bid'at ehlinin görüşlerine cevap vermek üzere *el-Kiyâs ve'r-red ala'l-Berâhime* isminde bazı eserler kaleme aldığı rivayet edilmektedir.⁵² Beyhakî'nin (öl. 458/1066) Müzenî'den (öl. 264/878) naklettiği şu anekdot da bu hususu teyit etmektedir:

“Biriyle aramızda geçen bir münazarada o kişi kelâma dair öyle bir soru sordu ki neredeyse beni dinimde şüpheye düşürecekti. İmam Şâfiî'ye gittim ve dedim ki ‘Şöyle şöyle oldu.’ Bana, ‘Sen neredeydin?’ dedi. ‘Mescitteydim’, dedim. Bunun üzerine bana dedi ki ‘Sen Kızıldeniz’de amansız dalgaların vurduğu *Târân* gibi bir mevkiye bulunmuşsun. Söylediklerin inkâr ehlinin meseleleridir. O meselenin cevabına gelince şöyle ve şöyledir ve kâsem ederim ki Allah Teâlâ'nın, insanı yarattığı tüm zararlı şeylerle sınaması kelâm ile sınanmasından daha hayırlıdır.”⁵³

Müzenî de hocasının şu tavsiyelerine de yer vermektedir: “Kelâmın bir sınırı yoktur. Öyle bir meselede münâzara ediniz ki hata yaptığınızda; ‘hata ettiniz’ denilsin. Fakat hata yaptığınızda size, ‘küfre düştünüz’ denilecek bir meselede münâzara yapmayınız.”⁵⁴ Diğer bir rivayette ise “Bana hata ettiğimde ‘hata ettin’ diyebileceğin bir konuda soru sor ‘kâfir oldun’ diyebileceğin bir konuda soru sorma.” Ayrıca Müzenî, bu diyalog esnasında Şâfiî ile fikhî bir meselede tartıştığını ancak her seferinde kendisini düzelttiğini sonra, “Kur’ân, Sünnet ve âlimlerin görüşlerinin yer aldığı fıkıh böyle bir özelliğe sahiptir, oysa âlemlerin Rabbi hakkında ilme dayanmayan pek çok yanılığın/hatanın yer aldığı kelâmın durumu böyle midir?” dediğini aktarmaktadır.⁵⁵

Kaynaklarımızda İmam Şâfiî'nin kelâm karşıtı tutumu daha fazla öne çıktığı görülmektedir. Ancak sonraki Şâfiî âlimleri imamlarının mezkûr tutumunun daha sağlıklı anlaşılması adına birtakım yorumlar yapmışlardır. Bunlara değerlendirme kısmında yer verilecektir.

⁴⁶ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/282; Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994), 1/511; Subkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, 2/99.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/245.

⁴⁸ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/163; Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/940-941; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/246.

⁴⁹ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/462; Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/941.

⁵⁰ Râzî, *Menâkibu'l-İmâmî's-Şâfiî*, 99-100.

⁵¹ Râzî, *Menâkibu'l-İmâmî's-Şâfiî*, 121.

⁵² Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/458; Bağdâdî, *el-Fark*, 314; Ebû Zehre, *İmam Şâfiî*, 121.

⁵³ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/458.

⁵⁴ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, 1/459.

⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/244.

2. Değerlendirme

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin yaşadığı dönemler, Ehl-i Sünnet akidesinin henüz sistemleşmediği dönemlerdi. Bu itibarla iki imamın konuya dair menfî veya müsbet yaklaşımlarını sonraları kurumsal bir kimliğe kavuşacak kelâm ilminden bağımsız değerlendirmek gerekmektedir. Ayrıca onlar özelinde kelâma yönelik yapılan eleştirilerin veya fıkhi tercih etme yönündeki birtakım nâkillerin abartılı veya mevzu olduğunu ve bu gibi bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini tavsiye eden değerlendirmelerin varlığını hatırlamakta fayda vardır.⁵⁶ Buna karşılık şu ifadelere de yer verilmiştir:

“İslâm'ın ilk dönemlerinde tartışma ve tefrikaya/niza'a şiddetle karşı çıkılmasına rağmen tevhi'd öğretiminin yerini kelâm aldığından bu alan, tartışma metotlarını öğrenmek, çelişkileri ihata etmek, demagoji yapmak, şüphe uyandırmak gibi hususların beslendiği bir sanata/alana dönüşmüştür.”⁵⁷

Farklı yorumlardan ötürü özellikle İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ifadelerin bir kısmında kelâmî övdüğü diğerlerinde ise yerdığı görülmektedir.⁵⁸ Çelişkili gibi görünen bu ifadeler bir bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde bir çelişki olmadığı görülecektir. Zira onun teşvik ettiği ve övdüğü kelâm, nassa dayalı, demagojiden uzak, havass-ı selîme, haber-i sâdk ve akıl gibi sağlam temelleri olan ilmî faaliyetlerdir. Onun sakındırdığı ve zemmettiği kelâm ise yeterli donanımına sahip olmayan kimselerin, cedele dayalı ve muhatabı ilzam etmek kastıyla yaptıkları kelâmdır.⁵⁹ Onun kelâm konusunda oğlu Hammâd'a yaptığı uyarı ve kaygıları da söylenenleri destekler mahiyettedir.⁶⁰ Müttekellim Hanefilere göre de Ebû Hanîfe ehliyesiz kişilerin fayda vermeyen tartışmalara dalmalarını hoş karşılamamış yoksa hakkı izhâr eden kelâm ilmine ve yöntemine karşı olmamıştır.⁶¹ Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin, akideye ilişkin konuların öğrenilmesinde titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Hatta din/akide konularında derin bilgi sahibi olmanın ahkâmı konu edinen fıkhıtan daha faziletli olduğunu ifade etmiştir. Bunu, insanın rabbine nasıl ibadet etmeyi öğrenmesinin pek çok ilmi öğrenip cemetmesinden daha hayırlıdır, şeklinde gerekçelendirmiştir.⁶² Zira kendisi de ilmî hayatına akâid ve cedel ilimlerini öğrenmekle giriş yapmıştır. Hatta mezkûr alanlarda Ehl-i Sünnet düşüncesini savunacak ve güçlenmesine yardımcı olacak kadar ileri bir seviye yakalamıştır. Öyle ki malum itikadî görüşlerin ona nispet edilen eserlerde yer aldığı tespit edilmiştir.⁶³ İmam Şâfiî'nin de onu kelâm ilminin kurucusu olarak görmesi, Bağdâdî'nin bu kanaati teyit edip Ebû Hanîfe'yi ilk Ehl-i Sünnet kelâmcısı olarak sayması, Pezdevî'nin (öl. 493/1100), onun kelâm ilimde imam olduğunu ve sonraki pek çok âlimin de aynı kanaatleri paylaşması Ebû Hanîfe'nin bu alandaki otoritesini pekiştirmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla onun itikadî konularda yetkin biri olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Ona nispet edilen kelâm kitaplarının ona aidiyetinde ihtilaf bulunduğu ve oradaki görüşlere ihtiyatla yaklaşılması tavsiye edilse de kaynaklarda ona ait kelâmî görüşlerin sıhhati yönünde yeterli miktarda delil(ler) mevcuttur.⁶⁵ Bezzâzî (öl. 827/1424), çoğu âlimin Ebû Hanîfe'nin kelâma dair kitaplarının bulunduğunu teyit ettiğini aksini iddia eden Mu'tezile'nin açık bir hata yaptığını dile getirmektedir.⁶⁶

Tekrar ifade etmek gerekir ki Ebû Hanîfe önceleri itikadî meselelerle iştigal etmiş ve muhtelif fırkalarla münazaralarda bulunmuştur. Sonra kelâm konularında her ihtiyaç hâsıl olduğunda görüş beyan etmeyi sürdürmüştür. Ancak hayatının önemli bir kısımda kelâmdan ziyade amelî fıkıhla iştigal ettiği ve bu alanda meşhur olduğu müsellemdir. Kendisini fıkıh ilmine sevk eden âmiller hakkında farklı rivayetler olsa da sonuçta karar kıldığı, derinleştiği ve otoriter konuma geldiği alan amelî fıkıh olmuştur. Onu bu kararı almaya sevk eden başat faktörleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Mu'tezile'nin başını çektiği ehl-i bid'at'ın, çoğu zaman sırf akli ve felsefî argümanlara dayalı yöntemlerle sadra şifa olmayan tartışmalara dalmaları ve Kur'ân, Sünnet ve selef-i sâlihe muhalefet etmeleri.⁶⁷

2. Abdullah b. Mesûd ve Hz. Ali gibi fakih kimlikleriyle öne çıkan sahabenin ve geleneği takip eden Alkame b. Kays (öl. 62/682) ve İbrahim en-Nahâî (öl. 96/714) gibi tabiîn fakihlerin düşünce tarzının bölgeye yayılması ve Küfe'nin ilim zihniyetinin o doğrultuda şekillenmesi.⁶⁸

3. Bulunduğu muhitte İslâmî ilimlerin farklı alanlarına mensup pek çok âlimin bulunması ve bir hoca olarak Hammâd'dan etkilenmesi. Nitekim “Ben, ilim ve fıkıh madeninde yaşıyordum. İlim ehliyle oturup kalkıyordum ve fukahadan Hammâd olarak anılan birine tutundum.”⁶⁹ şeklindeki ifadeleri bunu teyit etmektedir.

⁵⁶ bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 29/422.

⁵⁷ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 3/3/12.

⁵⁸ bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/10/138.

⁵⁹ Yiğit, *Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, 90.

⁶⁰ Mekkî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 1/183-184; Bezzâzî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 2/138-140.

⁶¹ Demir, “Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları”, 1/645.

⁶² Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 82.

⁶³ Mekkî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 1/153-154; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/20; Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 23.

⁶⁴ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 308; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/121; Yavuz, “Ebû Hanîfe”, 10/138.

⁶⁵ Ebû Zehre, *İmâm Ebû Hanîfe*, 187-203; bk. Öztürk, “Kurucu Kök Metin”, 281-304.

⁶⁶ Bezzâzî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 2/122.

⁶⁷ Mekkî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 1/54-55; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/22; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 3/2/139.

⁶⁸ Makdisî, *Ahsetu't-tekâsîm*, 127.

⁶⁹ Mekkî, *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam*, 1/52.

4. Dine hizmet etmenin, farz ve ibadetleri daha sağlıklı yerine getirmenin yanı sıra ileriye dönük olarak planladığı ilmî faaliyetleri ve kariyeri açısından da amelî fıkıhın diğer ilimlere göre daha faydalı ve isabetli bir seçim olmasına kanaat getirmesi. O, bu hususta şöyle demiştir: “Kelâmın akıbeti kötü, yararı azdır.”⁷⁰ Ebû Hanîfe’nin muhaddis ile fakih arasındaki şu kıyası bu minvaldedir: “Hadisi öğrenip, onun fikhini öğrenmeyen kimse; bir süre ilaç toplayan ama doktor gelmeyinceye kadar bunların hangisinin hastalığa iyi geldiğini bilmeyen bir eczacı gibidir. Hadis öğrenenin, durumu da aynıdır. O da fakih gelmeyinceye kadar hadisin neye yaradığını bilmemektedir.”⁷¹ Burada Ebû Yusûf’un hocasının fikhî tercih etme sebebine dair naklettiği bilgilere yer vermek yerinde olacaktır:

“Ebû Hanîfe ilim öğrenmek isteyince her alanın ilgili ilim erbabıyla istişare etti. Kendisine nahiv, şiir, kelâm, hadis ve fıkıh ilimleri tavsiye edildi. Ancak o, her bir ilme dair tahassüs sonrası muhtemel sonuçları üzerine değerlendirmelerde bulundu. Örneğin kelâm ilminde derinleşmeye karar verdiğinde şu değerlendirmeyi yaptı: ‘Kelâm ilmini öğrenip zirve noktasına ulaştığımda kelâmın kötülüğünden yakamı kurtaramam ve bana ‘zındık/dinsiz’ diyeceklerdir. Neticede ya yakalanıp öldürüleceksin ya da (o fikirlerle) teslim olacaksın ki o vakit de kınanmış ve günahkâr olmaktan kurtulamayacaksın.’ Hadis ilmi konusunda ise şunları söylemiştir: ‘Hadis ilminde istenilen hedefe ulaştığında hatta dünyanın en çok hadis hafızı olsan bile yaşlanıp hafızan zayıfladığında yeni yetmeler ve çocuklar etrafına toplanır yanıldığından emin olamazsın bu yüzden sana yalancı diyecekler ve akıbetinde de *yalancılık* ithamı utanca dönüşecektir. Ebû Hanîfe, sözlerini şöyle sürdürmüştür: “Her bir ilmi iyece ölçüp biçtikten sonra fikhî ilminin eksik yönlerini araştırmaya koyuldum. Ancak onu inceledikçe ihtişamını gördüm ve kendisinde hiçbir eksiklik bulamadım. Bunun üzerine evveli emirde bu ilmin allâme ve fakih olanların meclisine katılmakla başlamanın, onların ahlaklarıyla ahlaklanmanın gerekli olduğunu farzları yerine getirmenin, dini ikame etmenin ve ibadetleri yapmanın ancak amelî fikhî bilmekle mümkün olacağını anladım. Böylece fıkıhla iştigal etmeye başladım.”⁷²

Diğer bir rivâyete göre de genç bir delikanlı iken Ebû Hanîfe, hac günlerinde bir yandan ticaretle uğraşırken bir yandan da itikadî konularda âlimlerle tartışıyordu. O esnada adamın biri kendisine gelip fıkıha dair bir soru sordu. Ebû Hanîfe, buna ikna edici uygun bir cevap veremedi ve adam ona şöyle dedi: “İnsanlara bazı ince konulardan söz ediyorsun ve zeki birine benziyorsun. Ne yazık ki Allah’ın farzlarına dair konuları iyi bilmiyorsun.” Ebû Hanîfe bunun üzerine utandı ve zaman kaybetmeden amelî fikhî öğrenmeye koyuldu.”⁷³

5. Fıkıh ilminin sosyal hayatın geniş bir alanını kapsadığına ve insanlara/topluma daha fazla fayda sağladığına muttali olması. Zira kendisi de bu hususta şunları dile getirmektedir:

Basra’ya gittim ve bana sorulacak hiçbir soruyu cevapsız bırakmayacağımı zannediyordum. Filhakika bana bazı konularda birtakım sorular sordular ancak o konulara dair yanımda onlara verecek cevabım yoktu. Bunun üzerine Hâmmad vefat edinceye kadar ondan ayrılmamaya karar verdim ve on sekiz yıl onun derslerine devam ettim.⁷⁴

Ebû Hanîfe’ye dayandırılan başka bir anekdotta ise şunlar zikredilmektedir:

“Ebû Hanîfe, kelâmda parmakla gösterilecek kadar bir seviyeye ulaşmıştı. Hammâd b. Ebî Süleyman’ın ders halkasının yakınında bulunduğu bir esnada bir kadın, Ebû Hanîfe’nin ders halkasına geldi ve ona bir mesele (Sünnet’e uygun boşanmak) hakkında bir soru sordu. Ancak orada tatmin edici bir cevap alamayınca Hammâd’a gidip aynı soruyu ona yöneltti ve ondan tatmin edici bir cevap aldı. Sonra Ebû Hanîfe’nin yanına dönerek şöyle dedi: ‘Beni yanılttınız/yanışa sevk ettiniz. Sizleri dinledim ve bana bir cevap veremediniz.’ Bunun üzerine Ebû Hanîfe hemen kalktı ve doğruca Hammâd’ın yanına vardı. Hammâd, ona gelme sebebini sorunca kendisinden fikhî öğrenmek için geldiğini söyledi. O da öyle ise ‘Her gün üç mesele öğrenecek ve ilimden sana bir şeyler verilinceye kadar ondan fazlasını talep etmeyeceksin.’ dedi. Ebû Hanîfe de fikhî öğreninceye kadar onun ders halkasına devam etti. Öyle bir seviyeye yakaladı ki insanlar onu parmakla göstermeye başladı.”⁷⁵

6. Dönemin siyasî, dinî ve kültürel faktörleri sonucunda ortaya çıkan itikadî fırkaların bitmeyen tartışmalarından kurtulmanın en kestirme yolunun kelâmî tartışmalardan uzak durmak ve ilmî faaliyet olarak en münasip ilmin fıkıh olduğuna kanaat getirmesi.

İmam Şâfiî’ye gelince yapılan nakillerden anlaşılacağı üzere kendisi, başlangıçta kelâmla uğraştığı ve istediği takdirde muhalif gördüğü her anlayışla ilgili bir kitap telif edebileceğini fakat kelâmla anılmak istemediği için onunla iştigal etmediğini söylemiştir. Mu’tezile başta olmak üzere farklı fırkaların hararetli tartışmalarına ve akıl yürütme yoluyla mahzurlu hükümlerde mündemîç/içkin olan mefkûrelerine tanık olmuştur. Benzer nedenlerle fıkıha yönelmiş, döneminin kelâmcılarına karşı mesafeli durmuş ve öğrencilerine bu yönde tavsiyelerde bulunmuştur.⁷⁶ Şâfiî, kelâm konusunda insanları, Kur’ân’ın üslubuna, şer’î kaynaklara, Arapça kaidelerinin beyanına dayanan kurallara ve kabul edilebilir doğru yöntemlere davet etmiştir.⁷⁷ Dolayısıyla onun bu menfî tavrı tevhid ilmini yıkmak anlamına gelmemektedir. Sistematik

⁷⁰ Bezzâzî, *Menâkibu’l-İmâmi’l-A’zam*, 2/137.

⁷¹ Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu’l-mezâhibi’l-islâmîyye* (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.), 356.

⁷² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 19; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/332; Mekki, *Menâkibu’l-İmâmi’l-A’zam*, 1/52-53.

⁷³ Mekki, *Menâkibu’l-İmâmi’l-A’zam*, 1/158.

⁷⁴ ‘İclî, *Târîhu’s-sikât*, 132.

⁷⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 20; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 29/426.

⁷⁶ Bilal Aybakan, “Şâfiî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/227.

⁷⁷ İbrahim Ahmed ed-Dîbû, “Mevkifu İmam Şâfiî min ilmi’l-keâm ve menhaci’l-mutekellimîn”, *Mecelletu’t-tecdîd Malezya* 15/29 (2011), 54.

ve analitik bir bakış açısına sahip olan Şâfiî'nin mezkûr eleştirel yaklaşımı onun bu ilimle yeteri kadar ilgilendiğini de göstermektedir. Nitekim o da bid'at ve dalâlet ehline karşılık vermek üzere *Teshîhu'n-nubuve ve'r-Red ala'l-Berâhime ile er-Reddu alâ ehli'l-hevâ* adlı kitapları kaleme almıştır.⁷⁸ Şâfiî, kelâma karşı sert bir tavır sergilemişse de bu kelamcıların belirli zümresine karşı olmuş ve kelâmla uğraşanları mutlak manada iman dairesi dışına çıkarmamıştır. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunanları küfre düşmekle itham etmiş olsa da Şâfiîler, bu ve benzeri görüşleri ehli bid'ata yönelik sarf edilen sözler olarak yorumlamışlardır. Ayrıca bu görüşler Şâfiî mezhebinde nimeti inkâr etmek yönünde tevîl edilmiştir. Çünkü İmam Şâfiî bu görüşte olanların şahitliklerinin kabul edildiğine hükmetmiştir.⁷⁹ Nakledildiği üzere Şâfiî şöyle demiştir: "Her mütekellimin aşmaması gereken sınır, Kitâb ve Sünnet'tir. Aslı Kitâb ve Sünnet'e dayanmayan her söz hezeyandır." Beyhakî bunu, "Şâfiî'nin bu sözleri, aslı Kitâb veya Sünnet'e dayanmayan kelâmı hoş görmediğine delâlet etmektedir. Dolayısıyla mezmûm olan kelâm, Kitâb ve Sünnet'e muhalefet eden ehl-i bid'atın kelâm anlayışıdır."⁸⁰ şeklinde yorumlamıştır. Görüldüğü üzere Şâfiî, ilmî tartışma ve münazaraları anlamsız ve yararı olmayan şeyler olarak görmemiştir. Zira münazaraları belli bir sisteme kavuşturma noktasında Şâfiî ilk sıralarda yer almaktadır. Bunun en iyi örneklerini usûl-i fıkıh alanında yazılan ilk eser olan *er-Risâle*'de görmek mümkündür. Bu ilmin aklî ve naklî bir ilim olduğu ise müsellemdir. Dolayısıyla Şâfiî'nin aklî ilimlere karşı olduğu ve kelâma karşı çıktığı söylenemez. Râzî, bu iddia sahiplerinin ya Şâfiî'yi sevmeyen veya Allah, nübüvvet ve benzeri meseleleri bilmeyen cahil kimselerdir, diyerek onun bu ilme karşı olmadığını delilleriyle ortaya koymaktadır. Nitekim tevhih/kelâm ilminin en şerefli ve en değerli ilim olduğuna ve imam Şâfiî'nin de müctehitlerin en üstünü ve en âlimi olduğuna inandıklarını dolayısıyla arayış bulmak ve onun kelâma dair menfî ifadelerini insafli/makul yorumlamalara tabi tutmak gerektiği üzerinde durmaktadır.⁸¹ Taşköprizâde'nin yorumunda olduğu gibi, Şâfiî ve benzeri müctehidlerin menfî tavır aldıkları kelâm, Müslümanlar arasında fikir ayrılıkları sokan, birbirini tekfir etmeye yol açan, taassubu körükleyip dinî-ahlâkî duyguları zayıflatan, zihinlerde şüpheler uyandıran ve nefsanî arzulara tâbi kılıp zındıklığa götürendir.⁸² Bu konuyu ele alan bazı çağdaş ilim erbabı da benzer hususları özetle şöyle ifade etmişlerdir:

"İmam Şâfiî, güçlü bir diyalektikçe sahip olmasına rağmen Kur'ân ve Sünnet birikimi dışında hiçbir veriyi sorgulamadan almaya yanaşmamıştır. Saptırıcı ve kurgusal düşünceye iltifat etmemiş, keyfi yorumlara karşı çıkmıştır. Bütün dinî meselelerin vahiy kaynaklı bilgi çerçevesinde izah edilmesi hususunda oldukça titiz bir yaklaşım sergilemiştir. Zira onun asıl hedefi Kur'ân ve Sünnet'i oluşturan unsurlar arasında var olan organik bağları keşfetmek ve dine ilişkin verileri sahih bir şekilde yorumlamaktır. Ona göre, Ehl-i kelâm, itikadî meseleleri Kitap ve Sünnet'ten bağımsız olarak ele almaktadır. Bu yüzden özellikle Mu'tezile'nin kelâm yöntemine karşı çıkmıştır. İnşa ettiği ilmî düşünce yönteminde ancak belli şart ve kayıtlarla geçmişin mirasını ve beşerî tecrübeyi önemsemıştır. Taklidi değil içtihadı esas almıştır. İşte bu gibi gerekçelere binaen o kelâma iltifat etmemiştir."⁸³

Mamafih İmam Şâfiî, hayatı boyunca fıkıhla iştigal etmiş ve bu alanda meşhur olmuştur. Onun kelâmdan uzak durması ve fıkıhı tercih etme sebeplerini Beyhakî, Gazzâlî (öl. 505/1111), Râzî ve Nevevî (öl. 676/1277) gibi Şâfiî âlimlerin aktardığı bilgilerden daha iyi anlamak mümkündür. Ancak çalışmanın sınırlarını dikkate alarak bu husustaki bilgileri özet bir şekilde derleyerek vermek istiyoruz.

1. Şâfiî, dönemin büyük fitnelerin asıl sebebinin insanların Kur'ân etrafındaki tartışmalara dalmaları olduğunu gördü ve bu hususa da bid'at ehlinin öncülük ettiğine şahit oldu. Özellikle Mu'tezile müdafaasını yapanlar, kendileri gibi düşünmeyen ulemaya karşı sultanları kıskırtıp onlara eziyet ve işkencelerine neden oluyorlardı. Şâfiî bu gibi kimselerden ve fikirlerinden uzak kalmanın hayırlı olduğuna kanaat getirmiştir.⁸⁴

2. Şâfiî, bid'at ehlinin ilmî delillere pek iltifat etmediklerini, kelâmla iştigallerinin de Allah rızası için değil, dünyalık elde etmek ve sultanlardan menfaat devşirmek için olduğunu gördü. İslâm tarihinde önemli yer edinmiş selefi-i salihin ve büyük âlimlerin yöneticilerden ve siyaseten uzak durdukları ve bu hususta yaptıkları tavsiyeleri dikkate alan Şâfiî, kelâmdan yüz çevirmek gerektiğine inandı. Öğrencilerine pratik yönü ağır basan amelî fıkıh yolunu gösterdi. Kelâm konularında selefi-i sâlihinin haklı olduğunu aklî ve naklî delillerle ortaya koymaya çalışan Gazzâlî'ye göre de naslarda yer almayan dinî konularda tartışmak, kurcalamak ve soru sormak bid'attir. Her bid'at ise yerilmiştir. Önceki sünnet/metot övülmüştür. İfrat tefritten uzak insana fayda veren dozu iyi ayarlanmış ilaç misali nasların talimatı dışına çıkmayan kelâm makbuldür.⁸⁵ Şâfiî'nin kelâm eleştirisi, bid'at ehlinin temel aldığı kaynak ve yöntemlere yönelikti. Ona göre bu metod Kur'ân'da yerilmiştir. Bu, sahabenin fasid kıyası kötölemesine benzemektedir. Dönemin fukaha ve muhaddislerinin kelâm düşüncesine mesafeli durmaları da aynı gerekçelere matuftu. Zira onlar, çözüme kavuşması zor

⁷⁸ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 308.

⁷⁹ Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm ed-Dîb (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 19/18; Râzî, *Menâkibu'l-İmâmi's-Şâfiî*, 95-101.

⁸⁰ Beyhakî, *Târîhu Beyhak*, 1/467,470.

⁸¹ Râzî, *Menâkibu'l-İmâmi's-Şâfiî*, 101-103.

⁸² Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 3/2/142-144.

⁸³ Bilal Aybakan, "İmam Şâfiî: Hayatı, İlmî Kişiliği ve Yaşadığı Dönem" (Panel, 2018), 41-44.

⁸⁴ Râzî, *Menâkibu'l-İmâmi's-Şâfiî*, 103-104.

⁸⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İlcâmu'l-avâm 'an ilmi'l-kelâm* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2017), 93-111; Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-tikâd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004), 14.

karışık ve girift meselelere dalan fırkaların kelâm anlayışına ve metotlarına karşıydı.⁸⁶ Nevevî de selef-i sâlihinin, kelâmın dakik/ince konularından uzak durmak, dini konularda akli delillerden ziyade nakli delillere dayanmak özellikle mantıkî ve felsefî yaklaşımlardan sakınmak, pratik ve zorunlu bilgilere yoğunlaşmak gerektiği üzerinde durduklarını ifade etmektedir. Ayrıca itikada ilişkin konularda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelenlerin tamamını tasdik etmenin kâfi olduğunu, tüm şüphelerden arındırılmış sağlam bir itikat için kelâmcıların delillerine ihtiyaç olmadığını, selef-i sâlih, fukahâ ve mezhep kelâmcılarının da uygulamaya geldikleri sahih metodun bu olduğunu söylemektedir.⁸⁷ Şâfiî'ye göre Kur'ân'da zikredilen delillerle yetinmek vaciptir. Onların dışındaki delillere sığınmak ve bhusus aklın anlamlandıramayacağı karışık meselelere dalmak caiz değildir. Oysa bid'at ehlinin kelâm tartışmaları, akli delillere bina edilerek akli, akilla geçersiz kılmak şeklinde bir yöntem takip edilmektedir. Şâfiî, sağlıklı olmayan bu yöntemden doğabilecek muhtemel zararları bilen biri olarak münazara kapısını açmaktan içtinap etmiştir. İtikadî konularda netice vermeyen tartışmalara şahit olduktan sonra bu hususların kişiyi dinden de uzaklaştıracağına kanaat getirmiştir.⁸⁸

3. Şâfiî'nin kelâm hakkındaki kaygıları sahih bir din anlayışını savunmak ve onu koruma amacına yöneliktir. Nitekim bunun bir benzeri nesih konusunda ve Kur'ân'da Arapça olmayan yabancı kelimelerin bulunduğunu ileri sürenlere karşı ortaya koyduğu akli ve nakli delillerde de görülmektedir.⁸⁹ Sünnet ve haber-i vâhide karşı takındıkları menfi tavırlar nedeniyle onun kelâm ehline yönelik ifadeleri de bu kabildendir.⁹⁰

Toparlayacak olursak kelâm ve fıkıh, Müslümanların itikadî ve amelî problemlerine naslar ışığında makul çözüm üretmeyi gaye edinmiş şer'î ilimlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla birbirinin alternatifi değil aksine birbirini ikmal eden iki şer'î ilimdir. Kelâm-fıkıh ilişkisi esasta ulu bir ağaç misali kök ile dal ilişkisi gibidir. İlk asırdan itibaren iç içe olmuş ve olmaya devam edecektir. Çünkü sahih bir inanç yönüyle tevhîd/kelâm ilmi asıldır. Diğer ilimler de ancak bu temel üzere meşrudur. Hatta ehli bid'ata karşı etkili bir mücadele için kelâm ilminde derin bilgi sahibi kimselerin bulunmasının, farz-ı kifaye hükmünde olduğu ifade edilmiştir.⁹¹ Ancak fert ve toplumun maslahatı açısından fıkhî derinleşmenin kelâm ilmine göre pratikteki karşılığı daha belirgindir. Sonuçları itibariyle ehem, *mühimme müreccahtır* ilkesi kapsamında din ve insanların maslahatına daha uygun düşen ilme yönelmek daha isabetlidir, denilebilir. İki fakihin de bir ilim olarak fıkhî tercih etmelerini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Bu meyanda İmam Ebû Hanîfe'nin muhaddis ile fakih arasındaki kıyası önemlidir.⁹² Gazzâlî de kelâm ilmiyle uğraşan kimsenin, mahir bir tabibin doğru yerde ve zamanda hastaya ilaç vermesine benzeterek kelâmla uğraşanın sahih bir inanca sahip olması gerektiğine dikkat çekmesi manidardır.⁹³ Ayrıca Ehl-i Sünnet'in itikadî ve amelî fıkhın teşekkülünde ve gelişmesinde en ciddi katkıların iki imama ait olduğu konusunda ortak bir görüş bulunmaktadır. Ebû Hanîfe ile Şâfiî'nin Ehl-i Sünnet'in ilk fakih kelâmcıları arasında gösterilmeleri ve onların itikadî konularda yakın görüşte oldukları yönündeki tespitler önemlidir. Nitekim Selamâsî (öl. 550/1155), itikadî konularda Ebû Hanîfe ile Şâfiî hatta dört mezhep imamı arasında ciddi bir görüş ayrılığının olmadığını ve bu hususta ittifak ettiklerini ispatlamak için bir eser kaleme almıştır.⁹⁴ Bu meyanda Gazzâlî'nin meşhur *İhyâu'l-'ulûmi'd-dîn* adlı eserinde selef-i sâlih vurgusu yanında şer'î ilimlerde fıkıh ile kelâm ilimlerinin sınır ve faziletlerine dair yer verdiği bilgiler oldukça aydınlatıcıdır.⁹⁵

Sonuç

İslâm ilimler tarihinde müstesna bir yeri olan İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî'nin fıkhî kelâma tercih sebeplerinin araştırıldığı bu çalışmada hemen ifade etmek gerekir ki ikisinin de benzer yaklaşımlar sergilediği tespit edilmiştir. Eş'arî ve Mâtüridî mezheplerinin fikir bânileri olmaları yanında bu alandaki düşüncelerinin de temelde farklı olmadığı görülmüştür. Birçok meselede olduğu gibi Kur'ân'ın mahlûk olduğu meselesinde de benzer bir duruş sergilemişlerdir. Buradaki temel faktörün sahih bir din anlayışını korumaya yönelik bir çaba olduğu müşahede edilmiştir. Anılan hususlardaki tebliğ ve temsil gayretinde olan bu imamlar, fikir ayrılıklarının derinleştiği ve siyasî otoritenin baskılarının arttığı dönemlerde birtakım bedeller ödemişlerdir. Sahabe ve tabiîn dönemlerinden itibaren tartışılmalı itikadî problemler iki imam döneminde zirve yapmıştır. İki de salt mantık ve felsefeye dayalı kelâmî tartışmaların zararlarından hareketle fıkıh alanına yönelmişlerdir. Ancak onların amelî konulara yönelmelerini fıkhî kelâma üstün görmek şeklinde düşünmemek gerekir. Buldukları atmosferde en çok fayda sağlayacağını düşündükleri en makul tercih olarak görmek daha isabetlidir. Dolayısıyla ikisinin de kelâm ilminden fıkıh ilmine yönelmeleri bir rastlantı değil aksine bilinçli ve ilkesel bir tercihtir. Bu tercihin aynı zamanda onların usûl düşünceleriyle de yakın bir ilişkisi vardır. İmam Ebû Hanîfe'nin bu

⁸⁶ Râzî, *Menâkibu'l-İmâmi's-Şâfiî*, 103.

⁸⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-muhezzeb* (Beyrut: Dârul'l-Fikr, ts.), 1/24-25.

⁸⁸ Râzî, *Menâkibu'l-İmâmi's-Şâfiî*, 103-105.

⁸⁹ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru't-Turâs, 1426/2005), 132-133.

⁹⁰ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Umm (Cimâ'u'l-ilm)*, thk. Rif'ât Fevzî Abdumattalib (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1432/2011), 9/5.

⁹¹ Gazzâlî, *el-İktisâd*, 12-17.

⁹² Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, 356.

⁹³ Gazzâlî, *el-İktisâd*, 14; Gazzâlî, *İlcâmu'l-'avâm*, 93.

⁹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ Selamâsî, *Menâzilu'l-euimmeti'l-erba'a Ebî Hanîfe ve Mâlik ve's-Şâfiî ve Ahmed*, thk. Mahmud b. Abdurrahman Kadh (Riyâd: Mektebetu'l-Melik el-Fehd, 1422/2002), 32-33.

⁹⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Kahire: Dâru'd-Deyyân li't-Turâs, 1407/1987), 1-25.

hususta istihsânı, İmam Şâfiî'nin ise kıyası esas aldığını söylemek mümkündür. Fıkıh ilmini tercih etme sadedinde Ebû Hanîfe, İslâmî ilimler arasında bir kıyas ve arayış içinde hareket ederken. Şâfiî, daha başta fıkıh ilmine yönelmiş ve kelâma dair girift meselelere mesafeli bir tavır takınmıştır. İki imamın da marjinal oluşumlar olarak gördükleri firkalar arasında en fazla ve en sert mücadelelerini İslâm akidesi için tehlike olarak algıladıkları Mu'tezile'ye karşı verdikleri anlaşılmalıdır. Bu mücadelede Ebû Hanîfe, Şâfiî'den daha fazla öne çıkmıştır. Kendisi bu alanda ciddi bir mesai harcamış ve sayısız münazarada bulunmuştur. Şâfiî ise ilmî hayatının ekseriyetinde kelâmî tartışmalardan uzak durmuştur. İki imamın da kabul ettiği kelâm, merkezinde Kitâb ve Sünnet olan, dinin genel ilkelerine ve akl-ı selîme ters düşmeyendir. Bu ilmin gayesi, dine şüpheler sokmak değil, şüpheleri bertaraf etmek ve insanların dünya-ahiret saadetlerine yardımcı olmaktır. Buna göre, fitrata aykırı ve aklın şaşkın kalacağı deryalara dalmak yerine sosyal hayatta pratik karşılığı olan en güvenilir limana sığınmaktır. Fıkıh, Müslümanların hukuk pratiklerini inşa etme noktasında kelâm ilmine göre muhatap kitle ve maslahatına daha uygun olması yönleriyle daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Binaenaleyh pek çok yönden Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin fıkıh alanını öncelemelerinin gayesiz ve sebepsiz bir tercih olmadığını söylemek mümkündür. İkinin de dönemin itikadî yaklaşımlar karşısında benzer endişeler taşıdıklarının ve bu konudaki fikirlerinin birbiriyle örtüşüğünün altı kalın çizgilerle çizilmelidir. Daha da önemlisi itikadî meseleleri vahiy ışığında sağlıklı bir şekilde anlamlandırmak adına mezhep imamlarımızın hangi kelâmî tavra karşı olduklarının anlaşılmasına yönelik daha kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Âlburî, Muhammed b. el-Huseyn. *Menâkibu'l-İmâmu's-Şâfiî*. thk. Cemal Azven. Beyrut: Dâru'l-Eseriyye, 1430/2009.
- Aybakan, Bilal. "İmam Şâfiî: Hayatı, İlmî Kişiliği ve Yaşadığı Dönem". Panel program adı: İmam Şâfiî Paneli, İstanbul, 2018.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed. *Şerhu vasiyyeti'l-İmâmi'l-A'zam*. 'Ammân: Dâru'l-Feth, 1430/2009.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir. *Usûlu'd-dîn*. İstanbul: Matbatu'd-Devle, 1346/1928.
- Bağdâdî, Ahmed b. Alî el-Hatîb. *el-Fark beyne'l-firak ve beyânu'l-firkati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 2. Basım, 1417/1977.
- Bağdâdî, Ahmed b. Alî el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Bardakoğlu, Ali. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Beyhâkî, Muhammed b. el-Hüseyn. *Târîhu Beyhak*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Dimaşk: Dâru İkra, 2004.
- Bezzâzî, Muhammed b. Şihâb. *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1401/1981.
- Buhârî, Alâuddîn Abdulazîz. *Keşfu'l-esrâr fî şerhi usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1433/2012.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Halku ef'alî'l-'ibâd*. thk. Abdurrahman Umeyre. Riyâd: Dâru'l-Ma'arif, ts.
- Cundî, Abdulhalîm. *el-İmâm eş-Şâfiî: Nâsiru's-sünne ve vâdiu'l-usûl*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1982.
- Cüveynî, Abdulmelik b. Abdillâh. *Nihâyetu'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdulazîm ed-Dîb. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
- Çeker, Huzeyfe. "Ebû Hanîfe Menâkiblerinin Yazma Nüshaları". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 269-300. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3475078>.
- Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütakellim Hanefiler Örneği". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Vefî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 643-658. Kastamonu: K.Ü. Matbaası, 2017.
- Dîbû, İbrahim Ahmed ed-. "Mevkifu İmam Şâfiî min ilmi'l-kelâm ve menhecî'l-mutakellimîn". *Mecelletu't-tecdîd Malezya* 15/29 (2011), 51-79.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Fikhü'l-ekber*. el-İmârâtu'l-'Arabiyye: Mektebetu'l-Furkân, 1419/1999.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Vasiyye*. thk. Muammer b. Abdulhay 'Uveyne. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1997.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-cedel*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İmâm Ebû Hanîfe hayâtuhu ve asruhu-ârâuhu ve fikhuh*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İmâm Şâfiî hayâtuhu ve asruhu-ârâuhu ve fikhuh*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-islâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *el-İktisâd fî'l-'itikâd*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'd-Deyyân li't-Turâs, 1407/1987.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İlcâmu'l-'avâm 'an ilmi'l-kelâm*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2017.
- Güleç, Hüseyin. "Mutezili Âlim Müslim b. Halid ez-Zencî -İmam Şâfiî'nin İlk Hocası". *Şarkiyat* 13/3 (Aralık 2021), 1268-1284. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.996616>.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu'l-İslâmî: es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î*. Beyrut: Dâru'l-Celîl, 1416/1996.
- Herevî, Abdullah b. Muhammed. *Zemmu'l-kelâm ve ehlih*. thk. Abdurrahman Abdulazîz eş-Şebel. 5 Cilt. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1408/1988.
- 'İclî, Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Târîhu's-sikât*. Mekke: Dâru'l-Bâz, 1405/1984.
- Kâdî Abdulcebbar, Ahmed b. Abdilcebbar. *Fazlu'l-'itizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2018.
- Kurt, Hasan. "Sistemik Kelam Açısından İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Akaid Risalelerinde İman Esasları". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Haziran 2011), 99-125.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsetu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1411/1991.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkibu'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1401/1981.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Muessesutu'r-Risâle, 1400/1980.
- Nemerî, Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr. *Câmi'u beyâni'l-'ilm*. thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.

- Nemerî, Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr. *el-İntikâ fî fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ Mâlik, Ebî Hanîfe ve's-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ. *el-Mecmû' şerhu'l-muhezzeb*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Öztürk, Mustafa Bilal. "Kurucu Kök Metin Fikhü'l-ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I". *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 281-304. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1074905>.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *İ'tikâdu firaki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Nahza el-Misriyye, 1356/1938.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Menâkibu'l-İmâmi's-Şâfiî*. thk. Ahmed el-Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Mektebetu Kulliyâti'l-Ezheriyye, 1406/1986.
- Saymerî, Alî b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: 'Alemu'l-Kutub, 2. Basım, 1405/1985.
- Selâmâsî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ. *Menâzilu'l-eimmeti'l-erba'a Ebî Hanîfe ve Mâlik ve's-Şâfiî ve Ahmed*. thk. Mahmud b. Abdurrahman Kadh. Riyâd: Mektebetu'l-Melik el-Fehd, 1422/2002.
- Subkî, Tâcuddîn Abdulvehhâb. *Tabakâtu's-şâfi'iyyeti'l-kubrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Beyrut: Hicr, 2. Basım, 1413/1993.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Umm (Cimâ'u'l-ilm)*. thk. Rif'ât Fevzî Abdumattalib. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1432/2011.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru't-Turâs, 1426/2005.
- Şehristânî, Abdülkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa'ûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1314/1995.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve müşâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/138-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yiğit, Metin. "Hermeneutik Yöntem ve Usûl-i Fıkhın Kat'î ve Zannî Diyalektiği". 125-186. Erzurum: Bahar Matbaası, 2001.
- Yiğit, Metin. *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.